

ZALOŽNIŠTVO V DRŽAVAH V TRANZICIJI

dr. Martin Žnideršič, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, Oddelek za bibliotekarstvo

UDK 655.4/.5(4-191.2+497.12)

Povzetek

S spremembami političnih režimov in gospodarskih sistemov v bivših socialističnih državah je prišlo do velikih sprememb tudi v založništvu teh dežel. Med vsemi državami v tranziciji edino Slovenija na založniškem področju ni doživela "šoka sprememb". Toda kljub temu se je založništvo tudi v Sloveniji spremenilo.

UDC 655.4/.5(4-191.2+497.12)

Summary

Changes of political regimes and economic systems in the former socialist countries brought about changes in publishing as well. Among all states in transition only Slovenia hasn't been faced with "the shock of change". But in spite of that publishing in Slovenia has experienced some new developments.

Založništvo v času pred tranzicijo

V bivših tako imenovanih "socialističnih" ali "komunističnih" državah, ki jim danes rečemo "dežele v tranziciji", je bilo založništvo ena od tistih dejavnosti, ki so ob spremembi političnega režima doživele največ sprememb.

V starih režimih založniki niso delovali v tržnih pogojih, ampak v pogojih posebnega centralno-planskega sistema, ki je imel naslednje značilnosti:

Deficitno knjižno proizvodnjo. Na trgu je bilo mnogo manj knjig, kot je bilo povpraševanja zanje (razen za politično literaturo, ki je je bilo vedno v izobilju).

Centralno-plansko usmerjanje vse založniške dejavnosti neposredno iz ministrstva pristojnega za založniško dejavnost. To usmerjanje je vključevalo tudi cenzurne posege pri založniških predlogih za izdajo knjig, ki politiki niso bile povprečne. Tudi dodeljevanje tiskarskih kapacitet in papirja, določanje tiskarskih cen in avtorskih honorarjev je bilo uravnavano iz ministrstva. Prodajne cene knjig so bile določene s posebno uredbo ministrstva in niso bile odvisne niti od proizvodnih stroškov niti od tržnih kriterijev, ampak od državne kulturne politike (ki je npr. določala zelo nizke cene za politično literaturo, otroško literaturo, učbenike itd.)

Distribucija knjig je bila organizirana ločeno od založb, v okviru posebne knjigotrške trgovinske organizacije. Ta je knjige pošiljala knjigarnam na osnovi naročil, ki so jih knjigarne morale poslati tudi več kot leto dni pred izidom knjige. Tako se je pogosto dogajalo, da so knjige, po katerih je v mestnih knjigarnah bilo veliko povpraševanje, v podeželskih knjigarnah obležale na policah. Druge prodajne poti, kot prodaja od vrat do vrat ali prodaja po pošti, se niso razvile.

Tudi izvoz in uvoz knjig je bil centraliziran pri enem državnem izvozno-uvoznem podjetju.

Podobno je bilo tudi z *nakupom in prodajo avtorskih pravic*: državna avtorska agencija je bila edina, ki je lahko pridobivala in prodajala avtorske pravice.

Seveda je bil tak okvir poslovanja zelo daleč od tržnega poslovanja. Zaradi nizkih prodajnih cen in nedostopnosti drugih vrst porabniškega blaga, so

V organizaciji Mestne knjižnice iz Trsta in Mesta Trst je bilo 11. novembra 1995 mednarodno srečanje s temo Založništvo: dialog med različnimi kulturami in podnaslovom Mit Vzhoda / Mit Zahoda. Na srečanju so sodelovali predstavniki Sveta Evrope, Madžarske, Hrvaške, Romunije, manjkal pa je najavljeni predstavnik Avstrije, slovenski založnik Lojze Wieser. Kot predstavnik Slovenije je bil povabljen dr. Martin Žnideršič, ki je na srečanju to besedilo predstavil kot svoj prispevek.

večino knjig razprodali takoj, pogosto zaradi premajhne naklade nekatere knjige niti niso prišle v vse knjigarne. Glavni problem založnikov je bil, kako dobiti čimveč papirja in tiskarskih kapacitet, da bi izdali več knjig, kot so planirali. Preseganje plana je namreč vsakemu podjetju prineslo koristi in zato je bil to tudi njihov glavni cilj.

Vem za primer, ko je velika ruska založba leta 1988 ali 1989 hotela izdati zbirko pesmi Sergeja Jesenina in jo tiskati v 3 milijone izvodih, prejela pa je za 6 milijonov izvodov naročil. Ker založba ni mogla dobiti dovolj papirja in tiskarskih kapacitet, je polovica kupcev ostala praznih rok.

Ob takih pogojih poslovanja, ko so bile založbe zadolžene samo za izdajanje knjig, prodaja pa ni več bila njihova skrb, so pri založbah razvili zelo visoko stopnjo uredniškega znanja in je bila večina objavljenih knjig urejena skladno z najvišjimi zahtevami uredniške stroke. Zato pa nihče od vodilnih zaposlenih, od glavnega direktorja navzdol, ni imel niti osnovnega znanja o trgu, knjižni kalkulaciji, raziskavi trga, marketinških instrumentih za nastopanje na trgu ter željah in potrebah kupcev knjig.

Tak model založništva je bil razvit najprej v Sovjetski zvezi in so ga od nje prevzele vse socialistične države, z izjemo Jugoslavije.

V okviru socialističnega planskega gospodarstva je tak sistem tudi dal nekaj dobrih rezultatov. Število izdanih knjig in njihova naklada so v statistikah UNESCO kazale nadpovprečne rezultate. In tudi mnoge zares vredne knjige so izšle. Vendar bi podrobnejša analiza teh rezultatov pokazala, da sta zelo visoka število in naklada predvsem politične literature temu primerno dvigala poprečje.

Prvo obdobje tranzicije

V prvih letih prehoda v tržno gospodarstvo smo lahko v vseh teh državah opazovali podobne ali celo skoraj enake pojave:

Tradicionalne založbe so se srečale z velikimi težavami in največkrat niso bile kos novim zahtevam tržne ekonomije. Imele so preveč zaposlenih, zlasti v uredništvih. Tako so ali prenehale obstajati, ali so zelo omejile svojo dejavnost, ali pa so se razkrojile na več majhnih založb, ki so se tako ali drugače privatizirale. Znana založba Chudoshestwennaja Literatura (Umetniška literatura) iz Moskve, ki je v bivši SSSR izdajala tudi do 1.500 naslovov letno in imela zaposlenih okrog 350 urednikov, je leta 1994 izdala samo 59 knjig, resda v 2.1 milijona izvodih (po podatkih revije Rusland liest, št. 4, Leipzig 1995). Edino v bivši Nemški demokratični republiki je bil položaj nekoliko drugačen, saj so večino založb pokupile - v postopku privatizacije

- zahodnonemške založbe in jih pripojile matičnim hišam, zmanjšale število zaposlenih, nekaj založb pa tudi ukinile.

Programska politika založb se je zelo spremenila. Na veliko so pričeli izdajati avtorje, ki so bili dotlej prepovedani. Domačih avtorjev so izdajali manj in tudi kupci so hlastali predvsem po prej prepovedanih knjigah.

Na drugi strani lahko opazujemo pravo eksplozijo ustanavljanja novih privatnih založb, od katerih so se nekatere zelo hitro soočile s hladno realnostjo trga in prenehale poslovati, druge pa so se v teh letih razvile v uspešna tržno naravnana podjetja. Založbe nimajo več problemov z nabavo papirja in tiskanjem knjig, zato pa se soočajo s tržno ekonomijo, ki je neusmiljena in zelo hitro kaznuje vsako netržno obnašanje. Namesto kupcev, ki so čakali v vrstah pred knjigarnami, da so lahko kupili knjige po nizkih cenah, so današnji kupci mnogo bolj izbirčni in kritični ker kupujejo knjige po tržnih cenah.

Tudi različne stopnje pravnega nereda lahko opazujemo, saj nove države niso bile sposobne dovolj hitro sprejemati novih zakonov in predpisov. Toliko hvaljena "privatna iniciativa" pa zelo hitro izkoristi vsak pravni nered za pridobitno dejavnost. Kršitve zakonov o avtorskih pravicah so se v nekaterih državah pojavile zelo hitro. Tu je bila na čelu Rusija, ki so jo preplavile piratske izdaje prevodov zahodnih avtorjev, ki so bili v prejšnjem režimu prepovedani, in so izhajale v milijonskih nakladah. Sodni sistem pa ni bil sposoben ukrepati dovolj učinkovito, da bi takšne (in še druge) zlorabe učinkovito preprečil. Šele v zadnjem letu so ta problem v Rusiji uspeli nekoliko zajeziiti. Sprejeli so nov zakon o varovanju avtorskih pravic in letos spomladi pristopili tudi k Bernski konvenciji.

Prilagajanje tržnemu gospodarstvu

Danes, šest let po padcu berlinskega zidu, vidimo v vseh teh državah povsem novo sliko.

Knjižni trgi so se zelo zmanjšali. Po pisanju revije Russland liest (št. 1, Leipzig 1995) je v letu 1994 52% anketirancev kupovalo manj knjig kot pred petimi leti in 70% manj kot v istem obdobju 1993. 62% je navedlo kot razlog visoke cene, 32% pa nezadostno izbiro knjig. 88% tistih, ki so kupovali manj knjig, je mesečno zaslužilo okrog 30 DM. 89% tistih, ki so knjige kupovali, je kupovalo knjige tujih avtorjev.

Povečanje cen knjigam in zmanjševanje osebnih dohodkov sta značilni za vse države v tranziciji. Poleg tega so se s prehodom na nov politični in gospodarski sistem porušile vse tradicionalne distribucijske poti. Ni več

centralne trgovinske organizacije, ki bi prevzela knjige in jih prodajala knjigarnam, knjigarne so pričele prodajati druge vrste blaga, ker knjig niso mogle dobiti od založnikov in tako se je pravzaprav celoten knjižni trg sesul.

Posledice tega čutijo tudi knjižnice v drugih državah, ki ne samo da nimajo več popolnih informacij o tem, kaj izhaja, ampak pogosto nimajo več kje naročati strokovnih in znanstvenih revij, ki so jih dolga leta naročale - danes pa ne vedo več niti tega, ali še izhajajo. Kulturna škoda, ki s tem nastaja na obeh straneh, je nepopravljiva.

Novi privatni založniki (in stare založbe, ki so v skromnejšem obsegu preživele, bodisi privatizirane ali še naprej kot državne založbe) so se morali prilagoditi razmeram in začeti iskati nove poti do kupca. Toda ta kupec ni bil več pripravljen kupovati knjig tako kot prej, ker zasluži manj in ker ima na voljo vse tiste vrste blaga, po katerih je dolga leta hrepenel.

Državna podpora knjigi se je povsod zelo zmanjšala ali pa je sploh usahnila, tako da so založniki navezani samo na tržno poslovanje. Nekateri so se zelo hitro prilagodili in se uspeli naučiti uspešno izdajati knjige za trg.

Tudi avtorji so se morali marsikaj naučiti. V vseh teh državah so avtorji - seveda le tisti, ki so bili po volji oblastem - uživali vrsto privilegijev, saj so bili avtorski honorarji neodvisni od uspeha knjige in so jih avtorji dobili izplačane vnaprej, ob izidu knjige.

S tržnimi pogoji se je tudi to spremenilo. Število založb se je sicer povsod izredno povečalo (prej so bile založbe specializirane in je avtor lahko objavljale pri eni ali dveh založbah) in s tem se je povečala tudi možnost za objavo avtorskih del. Toda novi založniki niso imeli veliko kapitala. Pogoji objavljanja avtorskih del so postali drugačni in avtorji so morali prevzeti del založnikovega tveganja z izdajo knjige (tako, kot je to že dolgo praksa v zahodnih državah).

Čak položaj seveda vpliva na možnost izdajanja tistih knjig, ki jih ni mogoče vključiti v okvir normalne založniške kalkulacije. Ta problem je še posebej pereč na manjših knjižnih trgih (npr. Baltske dežele, Slovaška) in za določene zvrsti knjig, ki ne morejo doseči dovolj velikih naklad (npr. znanstvena literatura, del strokovne literature, lahko tudi npr. sodobna poezija, dramatika, esejistika in podobno). V teh primerih je v prejšnjih režimih država s svojimi subvencijami omogočala izid. Nove države pa se ne obnašajo vedno naklonjeno do knjige.

Založništvo v Sloveniji danes

Med vsemi državami v tranziciji predstavlja Slovenija poseben primer. Z dvema milijonoma prebivalcev je zagotovo eden najmanjših knjižnih trgov v Evropi. Toda politični in ekonomski sistem v bivši državi Jugoslaviji se je bistveno razlikoval od sistemov v vseh drugih socialističnih državah, ki smo jih na kratko opisali. Že v petdesetih letih smo se slovenski založniki srečali s trgov in se morali naučiti, kako izdajati in prodajati knjige v pogojih skoraj popolne konkurence.

Državna pomoč založbam in knjigi, ki je bila po vojni znatna, se je pričela hitro zmanjševati in danes država od okrog 2.500 naslovov knjig, kolikor jih letno izide, s subvencijami omogoči izid le okrog 150 do 200 naslovom. Državna pomoč knjigi znaša, po oceni, okrog 0.5% prihodkov založb. Slovenski založnik mora, če hoče preživeti, izdajati knjige po pogojih tržne ekonomije.

Do ustanovitve samostojne države Slovenije je delovalo okrog 20 založniških podjetij in približno še toliko različnih ustanov (društev, inštitutov, muzejev, šol itd.), ki so se z založniško dejavnostjo ukvarjale kot s svojo stransko dejavnostjo. Država je namreč s predpisi praktično onemogočala ustanavljanje novih založb.

Po letu 1990 je bilo mogoče ustanoviti založbo vsakomur. Število registriranih založb se je izredno povečalo in danes je, po podatkih Združenja založnikov in knjigotržcev Slovenije, okrog 220 organizacij, ki se ukvarjajo z založništvom kot s svojo pretežno dejavnostjo, ob tem pa se občasno ukvarja z založništvom še okrog 400 drugih organizacij in samozaložnikov.

Vse tradicionalne založniške hiše so preživele spremembo gospodarskega sistema in so danes že skoraj vse privatizirane. Svojo založniško dejavnost opravljajo v nespremenjenem obsegu - nekatere pa celo v povečanem obsegu - tudi v novih pogojih.

Razlog za to je prav ta, da so slovenske založbe že dolgo delovale po tržnih pogojih. Že od zgodnjih šestdesetih let naprej so tudi imele možnosti navezovati direktne stike s tujimi založbami, medtem ko založbe v drugih socialističnih državah takih stikov niso mogle imeti. Tako se je slovensko založništvo lahko razvijalo v korak z evropskim, saj so se slovenske založbe od evropskih založb zelo hitro pričele učiti tržnega nastopanja.

Slovenske založbe so (z redkimi izjemami) bile tudi svobodne pri izboru knjig, ki so jih izdajale. Hkrati je hiter razvoj grafične industrije omogočil izdajati knjige, ki so po tiskarski plati enako kvalitetne kot primerljive knjige evropskih založb.

Zato tudi politične spremembe v letu 1990 in osamosvojitve v letu 1991 za slovensko založništvo niso imele podobnih posledic kot v drugih državah v tranziciji. Od 1990 se je število izdanih knjig na leto povečalo za okrog 600 naslovov.

Založništvo je bilo razglašeno za gospodarsko dejavnost, kar je pravilno, saj to tudi je. Toda sedanja vlada je s svojimi ukrepi poslabšala poslovanje založb. Tako je npr. uvedla 5% prometni davek na prodajo knjig, zvišala je davek na avtorske honorarje, ukinila oprostitev plačevanja 30% davka na dobiček, ki so ga založbe morale nameniti za knjigo in vpeljala še vrsto drugih ukrepov, ki so poslabšali - in podražili - poslovanje založb.

Slovensko založništvo pa bo preživel tudi take ukrepe. Problem intervencije države ni v založbah, ampak v kulturni politiki države. Na majhnem knjižnem trgu kot je slovenski, je zelo veliko število knjig, ki jih ni mogoče izdati v okviru normalne založniške kalkulacije. To je predvsem vsa sodobna slovenska literatura, ki jo je mogoče prodati le nekaj sto izvodov, pa tudi znanstvena in strokovna literatura in vsi tisti prevodi iz svetovne kulturne zakladnice, ki jih kulturni narod mora imeti, nimajo pa dovolj širokega kroga bralcev in kupcev. Izdajo takih knjig mora omogočiti država, saj od založnika nihče ne more zahtevati, da izdaja knjige v imenu kulturnega poslanstva in pri tem ustvarja izgubo (razumljivo: založnik se lahko odloči, da stori tudi to, vendar je to njegova svobodna odločitev). Državna kulturna politika pa mora s sklopom ukrepov omogočiti, da take knjige po nekem sistematičnem načrtu lahko izidejo.

Nedavni 12. slovenski knjižni sejem je dokazal, da je slovensko založništvo vitalno in da sledi evropskim založniškim trendom. Razveseljivo je dejstvo, da veliko novih založb čuti tradicionalno slovensko ljubezen do domače knjige in jo izdaja, četudi ne dobi od države nič.